

Ο Ιλισός του Πλάτωνα

Για την ιδεολογική παρουσία του παρελθόντος στη σύγχρονη Αθήνα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ

Ο ΙΛΙΣΟΣ ήταν ένας χείμαρρος που διέσχισε το λεκανοπέδιο της Αθήνας στα ανατολικά της Ακρόπολης. Στις όχθες του ιδρύθηκαν τα αρχαία χρόνια πολλά ιερά, το Λύκειο (όπου δίδαξε ο Αριστοτέλης) και το Παναθηναϊκό Στάδιο. Αναπτύχθηκε δηλαδή μια σημαίνουσα δραστηριότητα του πνεύματος και του σώματος. Στις όχθες αυτές τοποθέτησε ο Πλάτωνας τη δράση του *Φαίδρου*, ενός από τους σπουδαιότερους Διαλόγους του. Στους αιώνες που ακολούθησαν τη ρωμαϊκή κυριαρχία, οι δραστηριότητες αυτές ατόνησαν, ύστερα έσβησαν και τα κτίρια ερειπώθηκαν.

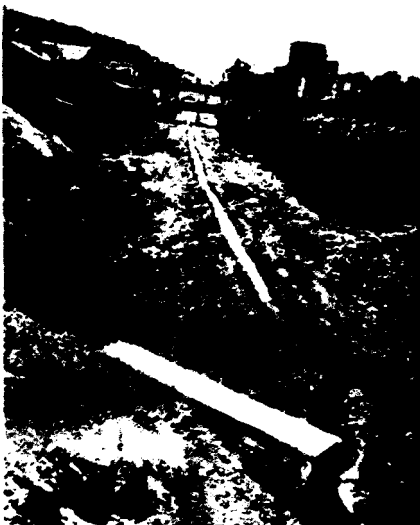
Όταν η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα της σύγχρονης Ελλάδας, τον 19ο αιώνα, και άρχισε η ανάπτυξη της στα μέτρα μιας μεγαλούπολης, ο χείμαρρος εντάχθηκε σταδιακά στον αστικό ιστό της, ανάμεσα στην αριστοκρατική συνοικία των Βασιλικών Ανακτόρων και τη λαϊκή συνοικία του Βαθρακονησίου, που αργότερα ονομάστηκε Παγκράτι. Όπως ήταν φυσικό, ο ακάλυπτος Ιλισός μετατράπηκε γρήγορα σε σημαντική εστία μόλυνσης, ενώ η κοίτη του αποτελούσε πλέον εμπόδιο στη συνέχεια της πόλης. Η επιταγή της εξυγίανσής του και της κάλυψής του με μια λεωφόρο, που θ' ανακούφιζε μελλοντικά κυρίως κυκλοφοριακά προβλήματα, ανέκυψε στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Μέσα από πολλές προτάσεις, διαφωνίες και συζητήσεις, η επέμβαση πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '50. Ο Ιλισός καλύφθηκε με τη λεωφόρο Βασιλέως Κωνσταντίνου.¹ Δεν εξαφανίστηκε όμως, όπως ίσως θα περίμεναν πολλοί. Η αμυδρή ανάμνηση του φημισμένου παρελθόντος του και ιδιαίτερα οι σημαίνουσες αναφορές του Πλάτωνα στο ειδυλλιακό τοπίο του αποτέλεσαν τα θεμέλια ενός ιδεολογικού πλαισίου που χαρακτηρίζει ακόμα, στις μέρες μας, το γίνεσθαι του περιβάλλοντος χώρου του. Τη συγκρότηση και το οδοιπορικό του πλαισίου αυτού θα προσπαθήσω να διερευνήσω σε τούτη τη μελέτη, που περιορίζεται στην ανάλυση κειμένων.

Θεωρώ πως ο Πλάτωνας μετέτρεψε τον Ιλισό, μέσα από τον *Διάλογο του Φαίδρου*, σε κύριο ιστορικό στοιχείο, ανεξάρτητα από την υλική ύπαρξη του ασήμαντου αυτού χείμαρρου. Πράγματι, ο Ιλισός δεν είχε τίποτε αξιο λόγου για να χαράξει τη μνήμη των Αθηναίων και των

ξένων, εκτός ίσως από την Καλλιρρόη – την πηγή που κόπαζε τη δίψα τους – και κάποια σπάνια και καταστρεπτικά κατεβάσματα νερού. Βέβαια, ιερά, δημόσια κτίρια, κήποι και πολυτελείς επαύλεις βρίσκονταν τα αρχαία χρόνια πλάι στις όχθες του και διηγούνταν πολλές παραδόσεις σχετικές με αυτόν. Οι κατασκευές, όμως, που χάραζαν τον τόπο από μόνες τους, χάθηκαν γρήγορα και οι παραδόσεις λησμονήθηκαν. Τίποτε απ' όλα αυτά δεν φαίνεται να δικαιολογεί τη φήμη που γνώρισε στους μοντέρνους χρόνους.

Διαπίστωση, αντίθετα, πως το ενδιαφέρον των φιλοσόφων και των ταξιδιωτών της Δύσης στράφηκε στον Ιλισό διαμέσου των αρχαίων κειμένων που μιλούσαν γι' αυτόν. Ο Ιλισός στο *διάλογο του Σωκράτη* και τον *Φαίδρου* είναι κάτι περισσότερο απ' το θέατρο της δράσης. Είναι ο *τόπος του λόγου* και μπορεί να θεωρηθεί σαν αφετηρία ενός μεγάλου οδοιπορικού της *ιδέας του «γροαμμένου»* αυτού τόπου μέσα στη δυτική σκέψη. Ο Ιλισός του *Φαίδρου* έγινε, κατά κάποιο τρόπο, *αρχέτυπο*. Όχι όμως ενός συγκεκριμένου τόπου ή αντικειμένου, αλλά μιας κατάστασης που δεν έχει υλική υπόσταση. Είναι λοιπόν δυνατόν να παρακολουθήσει κανείς τις πολλαπλές επανεμφανίσεις του. Ενδιαφέρουν αυτές τη φανταστική τοπογραφία της Αθήνας (και της φιλοσοφίας) απ' ενός, και χρωματίζουν, απ' ετέρου, το πρόβλημα του χείμαρρου στη σύγχρονη Ελλάδα, όταν η μόλυνσή του και η επιταγή της εξυγίανσής του υποκινούσαν την ανάμνηση του «χμμένου αγαθού» και την επιθυμία της ανανέωσής του.

Από αυτή την οπτική γωνία ακριβώς θα ήθελα να «κοιτάξω», στις επόμενες σελίδες, τη γέννηση και την πορεία τούτης της ιδέας, ώστε να γίνει καλύτερα αντιληπτή η ιστορική (και σίγουρα ιδεολογική) διάσταση των προβλημάτων που έθεσε η (υλική και φανταστική) παρουσία του Ιλισού στη σύγχρονη εποχή. Η αρχή του οδοιπορικού τοποθετείται, συνελώς, στο *Διάλογο του Πλάτωνα*. Για μεγάλο διάστημα σε στάση, ξαναρχίζει τον 17ο και 18ο αιώνα, μα ενδιαφέρει περισσότερο τη μελέτη μου στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων. Θα μπορούσε να υποτεθεί πως η πορεία καταλήγει στο φυσικό της προορισμό με την ολοκλήρωση των έργων της εξυγίανσης. Όμως, η κατάργηση της ορατής πλευράς του Ιλισού δεν σταμάτησε

Ο Ιλισός το 1930. Αριστερά το Παγκράτι, δεξιά η συνοικία των Ανακτόρων. Στο βάθος διακοίνονται το Στάδιο και ο Αρδηττός. Στη μέση το γεφυράκι του Αγίου Σπυριδώνα.

μέρας, όταν η ζέση έχει πλέον μετριαστεί, ο Φαίδρος κι ο Σωκράτης επιστρέφουν στην πόλη.

Αξιίζει να σημειωθεί πως ο Διάλογος του Φαίδρου χειρίζεται μερικά θεμελιώδη θέματα της πλατωνικής φιλοσοφίας (και της δυτικής σκέψης). Κατ' αρχήν, την

Ο Ιλισός και ο Αρδηττός στα 1890. Δεξιά το καφεθέατρο «Παράδεισος».

την πορεία της εικόνας του, που συνεχίζει να επανέρχεται μέσα σε μια νέα, αλλά πάντα ενδιαφέρουσα προοπτική.

α. Ο Διάλογος του Φαίδρου: «μια ευτυχισμένη μέρα καλοκαιριού»²

ΦΑΙΔΡΟΣ (ή περί του ωραίου: ηθικός). Ένας διάλογος του Πλάτωνα, που οι τόποι και οι συνθήκες του έχουν σημειωθεί με ακρίβεια, ενώ η μορφή χαρακτηρίζεται από αναμφισβήτητη δραματική πρόοδο. Βρισκόμαστε στην Αθήνα, το καλοκαίρι. Ο Σωκράτης συναντά τον Φαίδρο, που γυρίζει απ' του Λυσία ενθουσιασμένος από ένα λόγο του ρήτορα για τον έρωτα. Ο Σωκράτης ζητά να τον ακούσει. Εγκαταλείπουν τότε την πόλη και αναζητούν μια τοποθεσία που θα σταθεί ευνοϊκή στην ανάγνωσή του: τη σκιά ενός πλάτανου στις όχθες του Ιλισού. Ο Φαίδρος διαβάζει το λόγο του Λυσία. Ο Σωκράτης, παραμερίζοντας το περιεχόμενό του, κρίνει τη μέθοδο και τη μορφή (το περιεχόμενό). Αρχίζει κατόπιν, μόλις το ζητά ο φίλος του, έναν καινούργιο λόγο, επιδιώκοντας την αναδόμηση του προηγούμενου χωρίς να θίγει το περιεχόμενό του. Γρήγορα όμως σταματά και ξαναρχίζει με σκοπό, τούτη τη φορά, να αναδομήσει και το περιεχόμενο. Μετά τους διαδοχικούς αυτούς λόγους για τον έρωτα, οι δύο συνομιλητές συζητούν για τον λόγο καθ' εαυτόν. Στο τέλος της συζήτησής τους και της η-

προτροπή του Έρωτα: πρόκειται για τον Έρωτα των καλών γνώσεων, που απλώνεται από τα υλικά ως τα πραγματικά κάλλη, τις Ιδέες· ο Έρωτας αυτός του Ωραίου είναι και μια «ανάμνηση της ψυχής», ένα θείο δώρο που εμπνέει, μεταξύ άλλων, τη φιλοσοφική συζήτηση.³ Στη συνέχεια, τη *Διαλεκτική*, τη μόνη μέθοδο που επιτρέπει «ν' αντιληφθείς τα πράγματα μέσα στη μοναδικότητά τους και την πολλαπλότητά τους»⁴ και, συνεπώς, να επιζητήσεις την αλήθεια. Είναι το «μέσον για να μάθει να σκέφτεται και να μιλάς».⁵ Και, τέλος, τις αμφισμιές του λόγου, που αποτελούν το κύριο αντικείμενο του τελευταίου μέρους του Διαλόγου. Ο Πλάτων διακρίνει τον προφορικό και ζωντανό λόγο από τον αισθητό και ορατό αναπληρωτή του, τον «γραμμένο» λόγο, που θεωρεί σαν «φάρμακο» του άλλου του, γιατρικό και δηλητήριο παράλληλα.⁶ Διακρίνει ακόμα τον *στείρο λόγο*, που αποσκοπεί στην αληθοφάνεια μόνο, από τον *αδελφό του*, τον «μετ' *επιστήμης*» λόγο, που αναζητά την αλήθεια. Ο τελευταίος αποτελεί το έργο εκείνων (των «φιλοσόφων», όπως τους ονομάζει) που αναζητούν την αλήθεια κάτω από την προτροπή του Έρωτα και σύμφωνα με τους κανόνες της *Διαλεκτικής*.⁷ Οι λόγοι τους (προφορικοί, είτε γεγραμμένοι), «αντί να μένουν άκαρποι φέρουν σπέρμα, από το οποίο θα φυτρώσουν άλλοι καρποί μέσα σε άλλες ψυχές, που θα εξασφαλίσουν στο διαρκές ανανεούμενο σπέρμα την αιωνιότητά».⁸

Ας έρθουμε τώρα στο ρόλο του τόπου

στην ανάπτυξη του Διαλόγου. Ο Πλάτωνας τοποθετούσε γενικά τους Διαλόγους του στην Αθήνα και συχνότερα στην Αγορά, μα σπάνια έδινε λεπτομέρειες για τις συνθήκες του περιβάλλοντος χώρου. Συχνά η συζήτηση άρχιζε *ex abrupto*. Ο Φαίδρος εισάγεται, αντίθετα, από μια περιγραφή του τόπου της συζήτησης, που μένει έκδηλα παρών ως το τέλος της. Επιπλέον, ο τόπος αυτός βρίσκεται έξω από τα τείχη της πόλης, μέσα στη φύση, σε ένα περιβάλλον χωρίς ανθρώπους, αναγκαστικά ξένο στον Σωκράτη, τον οικείο της Αγοράς και του περιβάλλοντος των ανθρώπων. Ο τόπος του Διαλόγου δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να μας αφήσει αδιάφορους. Η υπόθεση αυτή με προτρέπει να «ξαναρχίσω» την πορεία των δύο φίλων και να παρακολουθήσω τη συζήτησή τους, ώστε να προκύψει το ιδιαίτερο νόημα τούτης της «φιλοσοφικής» γεωγραφίας.

Ο Φαίδρος και ο Σωκράτης συναντήθηκαν κοντά στο Ολυμπίο και κατευθύνονται εκτός των τειχών για την ανάγνωση του λόγου του Λυσία. Μόλις βγαίνουν από την πόλη, προφανώς ανατολικά της, ο Φαίδρος ζητά από τον Σωκράτη να διαλέξει το μέρος όπου θα καθίσουν:

Σωκράτης: *Εμπρός λοιπόν και κύτταξε κιόλας πού θα καθίσουμε.*

Φαίδρος: *Βλέπεις εκείνη την πανίψηλη πλατάνα; (...) Εκεί είναι και ίσκιος και ελαφρό αεράκι και χλόη για να καθίσουμε ή, αν θέλωμε, να γείρωμε καταγής.*

Σωκράτης: *Εμπρός λοιπόν.»*

Τη στιγμή αυτή αρχίζει να διηγείται ο Σωκράτης, ύστερα από προτροπή του φίλου του, το μύθο της αρπαγής της νύμφης Ωρείθυιας:

Φαίδρος: *Για πες μου Σωκράτη, από τον Ιλισό, από εδώ κάπου δεν λένε πως άρπαξε ο Βορέας την Ωρείθυια;*

Σωκράτης: *Έτσι λένε.*

Φαίδρος: *Άρα απ' εδώ λοιπόν; Είναι δα και το νεράκι γεμάτο χάρη κι ολοκάθαρο και διάφανο και λες πως είναι καμωμένο για να παίζουν πλάι του παρθένες.*

Σωκράτης: *Όχι απ' εδώ, αλλ' απ' εκεί κάτω, δύο περίπου ή τρία στάδια απ' εδώ, εκεί όπου περνάμε το ποτάμι για να πάμε στο ιερό της Άγρας; εκεί κάπου είναι και κάποιος βωμός του Βορέα.*

Φαίδρος: *Δεν τον έχω στο νου μου; ωστόσο πες μου, μα τον Δία, Σωκράτη, εσύ πιστεύεις πως είναι αληθινό αυτό το μυθολόγημα;*

Σωκράτης: *Μα αν δεν πίστενα, όπως οι σοφοί, δεν θα 'κανα τίποτε το παράλογο: και θα σοφίζόμουν και θα έλεγα πως κάποιο δυνατό φύσημα του Βοριά, την ώρα που έπαιζε με τη Φαρμα-*

κεία, την έρριξε κατά τους βράχους εκεί κοντά, κι αφού πήγε από τέτοιο θάνατο, βγήκε ο λόγος πως την άρπαξε ο Βορέας.¹⁰

Τη στιγμή που ολοκληρώνεται η διήγηση της απαγωγής της Νύμφης φτάνουν οι δυο φίλοι στην τοποθεσία που ζητούσαν, και στη θέα της αναφωνεί ο Σωκράτης από θαυμασμό:

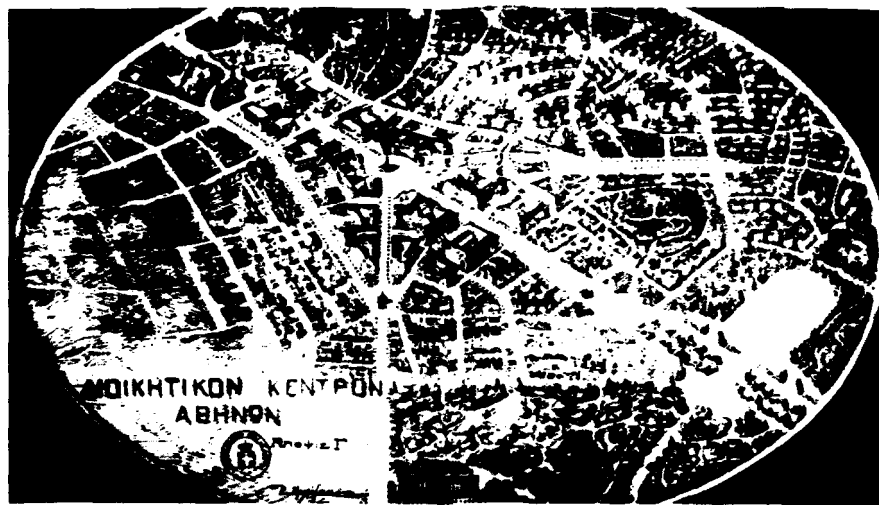
Σωκράτης: *Μα την Ήρα, όμορφο μέρος. Και η πλατάνα αυτή εδώ έχει πικνό ολόγυφα τον ίσκιο και είναι ψηλή, και της λυγαριάς το ύψος και ο ίσκιος είναι πανύψια, και καθώς είναι στην ακμή τ' ανθού της γεμίζει τον τόπο μ' ευωδιά: η πηγή πάλιν όλη χάρη αναβούζει εδώ κάτω από την πλατάνα κοίτο νερό, που το νοιώθεις κιόλας στα πόδια. Και φαίνεται από τα αγάλματα και τις κόρες πως είναι τόπος ιερός, αφιερωμένος σε κάποιες Νύμφες και στον Αχελώο. Κι αν ακόμα θέλης, το αεράκι του τόπου αυτού είναι τόσο καλόδεχτο και ευφραίνει πολύ: και καλοκαιρινό όπως είναι και ελαφρό συνοδεύει απαλά το τραγούδι των τζιτζικιών. Μα την πιο πολλή χάρη την έχει η χλόη, που πάει τόσο απαλά προς τα πάνω και είναι τόσο πλούσια, που αν ξαπλωθής κάτω θα έχης θαυμάσιο προσκέφαλο.¹¹*

Ολοκληρώνεται έτσι η περιγραφή των τόπων και η εισαγωγή στην ανάγνωση του λόγου για τον έρωτα, που ακολουθεί. Ο Λυσίας υποστηρίζει σε αυτόν πως καλύτερα είναι να οικοδομείς τις σχέσεις σου με τους άλλους δίχως έρωτα, παρά με έρωτα. Αφού τον άκουσε ο Σωκράτης, κάνει μερικές παρατηρήσεις για τα ελαττώματα της μεθόδου της σύνταξης του και κάτω από την πίεση του Φαίδρου, που επικαλείται τη θεότητα του Πλάτωνα,¹² αρχίζει ένα δικό του (δεύτερο) λόγο. Θέλει να αποδείξει την κριτική του ακολουθώντας άλλη μέθοδο, χωρίς ν' αμφισβητήσει το επιχείρημα του προηγούμενου λόγου. Όσο προχωρά όμως, τόσο περισσότερο νιώθει να παρασύρονται τα λόγια του από μια θεία δύναμη του τόπου, και διακόπτει για λίγο, δηλώνοντας στον συνομιλήτη του: «Αληθινά θεϊκός μοιάζει να είναι αυτός ο τόπος».¹³ Ξαναρχίζει με διακόπτες πάλι, εκφράζοντας την αδυναμία του να συνεχίσει, κάτω από την επιρροή των Νυμφών, ένα λόγο που θεωρεί μομφή κατά του Έρωτα: «Εγώ περνώντας αυτό το ποτάμι φεύγω».¹⁴

Ο Σωκράτης φαίνεται να θεωρεί πως η πανέμορφη και τόσο άγνωστη σε αυτόν φύση κατοικείται από έναν κόσμο αόρατο και μαγευτικό, που μπορεί να τον κάνει να μιλά χωρίς να είναι ο μόνος κύριος των λόγων του. Κατηγορεί μάλιστα το Φαίδρο πως τον παρέσυρε στις όχθες του «μαγι-

κού ποταμιού»¹⁵ και προσπαθεί, αυτός που γνώριζε τον εαυτό του εντός των τειχών μόνο, να ελευθερωθεί διασχίζοντας ξανά τον Ιλισό, στην αντίθετη διεύθυνση, εκείνη της πόλης (του). Μια νέα όμως θεία επέμβαση τον συγκρατεί:

Σωκράτης: (...) ενόμισα πως ακούω κά-

Το «Διοικητικό Κέντρο» σύμφωνα με το Νέο Σχέδιο των Αθηνών, της επιτροπής Καλλιγιά (1924).

ποια φωνή απ' εδώ γύρω, που δεν μ' αφήνει να φύγω προτού ξαναγίνω αγνός, γιατί αμάρτησα στο θεό για κάτι. (...) Εγώ λοιπόν, (...) επειδή φοβάμαι τον ίδιο τον Έρωτα, επιθυμώ, ας είπω έτσι, μ' έναν καθαρίο λόγο να ξεπλύνω την αρμύρα που γέμισε την ακοή μας.¹⁶ Αρχίζει, λοιπόν, ο Σωκράτης μια παλινοδία (τρίτος λόγος), όπου θα πλέξει το εγκώμιο του Έρωτα, του θεού που είναι η πηγή της (φιλοσοφικής, στην περίπτωση μας) έμπνευσης.

Η συζήτηση ξαναρχίζει μόλις τελειώνει ο (τρίτος) λόγος. Είναι μεσημέρι και αναρωτιέται ο Σωκράτης αν πρέπει να διακόψουν για ν' αναπαυθούν, μα επικαλούμενος το μύθο των τζιτζικιών απαντά από μόνος του αρνητικά. Δημιούργημα του Πλάτωνα, ο μύθος τούτος θεωρείται από τον Léon Robin σαν άξονας του Φαίδρου:¹⁷

Σωκράτης: (...) λένε πως τα τζιτζίκια ήταν άνθρωποι κάποτε, πριν ακόμα να γεννηθούν οι Μούσες. Όταν όμως γεννηθήκανε οι Μούσες και πρωτοφάνηκε το τραγούδι, τόσο πια μερικοί απ' αυτούς τότε τους ανθρώπους τα χάσανε απ' την τέχνη, που τραγουδώντας αμέλησαν να φάνε και να πουν και, χωρίς να το νοιώσουν, πεθάνανε. Απ' αυτούς γεννήθηκε το γένος των τζιτζικιών παίρνοντας τοίτο το βραβείο από τις Μούσες, δηλαδή να μην έχη αφ' ότον γεννηθή καμιά ανάγκη για τροφή, αλλά χωρίς να τρώη και να πίνη, ν' αρχίξη ευθύς να τρα-

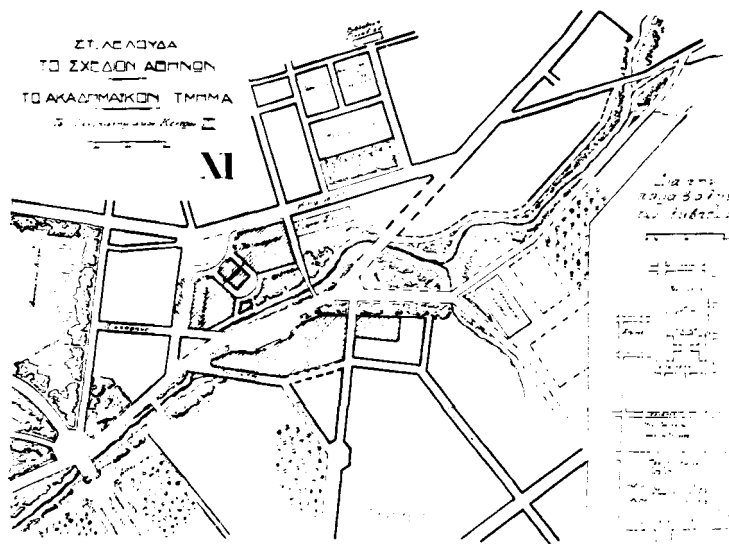
γουδάη ως που να πεθάνη, κι έπειτα πηγαίνοντας στις Μούσες να τους φέρν η είδηση ποιους από τους ανθρώπους εδώ κάτω ποναν απ' αυτές τιμίες (...) στην προεβύτατη, την Καλλιόπη, και στην Ουρανία, που έρχεται έπειτα απ' αυτήν, αγγέλλον εκείνους που περνούνε τη ζωή τους με φιλοσοφία (...).¹⁸

Τα τζιτζίκια είχαν συνδεθεί πιο πάνω με τις τοπικές επιρροές, που «μάγευαν» το λόγο του Σωκράτη. Τώρα κοιμίζουν τη σκέψη του φιλόσοφου. Ανταμείβουν, όμως, εκείνους που ανθίστανται στα θέληγιά τους. Αφού ο Φαίδρος και ο Σωκράτης δεν προδύσαν τη φιλοσοφία πηγαίνοντας να κοιμηθούν, τα τζιτζίκια θα το πουν στις Μούσες. Ο χώρος «μαγεύει» και τούτη τη φορά. Το μάγεμά του αποδεικνύεται, λοιπόν, άλλοτε ευμενές και άλλοτε δυσμενές. Η επιρροή του τόπου αποκτά μιαν αμφισβημία ανάλογη με εκείνη του φάρμακου (γιατρικό ή δηλητήριο).

Εισάγεται έτσι το τελευταίο μέρος του Φαίδρου, όπου μελετώνται ο λόγος και οι αμφισβησίες του: θέματα πολύ σημαντικά, που δεν με απασχολούν με αυτή τη μελέτη. Ο Διάλογος τελειώνει την ώρα που δροσίζει. Οι δύο φίλοι ετοιμάζονται να φύγουν με μια προσευχή που απευθύνει ο Σωκράτης στους θεούς του τόπου, για να τους ευχαριστήσει:

Σωκράτης: Αγαπητέ μου Πάνα και σεις οι άλλοι θεοί αυτού εδώ του τόπου, δώστε μου να γίνω όμορφος μέσα μου. Πλούσιος όμως να μου φαίνεται ο σο-

που περιέγραψε ο Πλάτωνας, παρά με την ιδεατή της αναπαράσταση. Ο βίος του κειμένου απελευθέρωσε, εξάλλου, την περιγραφή του τόπου από το μόνο πραγματικό του υπόβαθρο, τον Ιλισό. Οι δύο τόποι, ο γραμμένος Ιλισός και ο πραγματικός Ιλισός, ακολούθησαν έκτοτε τους ανε-

Το «Ακαδημαϊκό Τμήμα», σύμφωνα με το Σχέδιο των Αθηνών, του Στυλιανού Λιλιούδα (1929).

φός. Και χρυσού πλήθος νάχω όσο μήτε να σηκώση μήτε να βασιτάξη ημπορεί επάνω του άλλος παρά ο φρόνιμος.¹⁹

Έγινε, πιστεύω, κατανοητό πως ο Φαίδρος και ο Σωκράτης δεν βρίσκονταν στη διάρκεια του διαλόγου τους κάπου, σε μιαν αφηρημένη φύση. Η φύση που τους περιέβαλλε, ο τόπος της συζήτησης, ήταν εντελώς συγκεκριμένος (ως προς το σημαίνον κατ' αρχήν) και στενά συνδεδεμένος με την ανάπτυξη των φιλοσοφικών ζητημάτων. Ή, θα 'λεγε κανείς αντιστρέφοντας τη σχέση αυτή, πως «τα θέματα, οι τόποι με την έννοια της ρητορικής, ήταν επιμελώς εγγεγραμμένα, ήταν σκηνοθετημένα. Και [πως] μέσα στη θεατρική αυτή γεωγραφία, η ταυτότητα του τόπου υπάκουε σε μια αναγκαιότητα και σε έναν υπολογισμό δίχως λάθη».²⁰ Ο τόπος, η ειδυλλιακή φύση που κατοικιόταν από τον μαγικό της κόσμο, συμμετείχε λοιπόν στη σπορά του «μετ' επιστήμης λόγου», της φιλοσοφίας. Ο λόγος του Σωκράτη άνθιζε σε αυτόν χώρο στην ευμενή επιρροή των τοπικών θεοτήτων. Ήταν ένας ζωογόνο τόπος που μπορούσε να μεταμορφώσει το λόγο σε λόγο του τόπου. Ο τόπος ήταν, επιπλέον, γεωγραφικά συγκεκριμένος, με αποτέλεσμα να αποκτήσει γρήγορα ο Ιλισός – ο ασήμαντος χείμαρρος δηλαδή – μια αναμφισβήτητη αίγλη, αποτελώντας για τη δυτική σκέψη έναν τόπο του λόγου, έναν τόπο της φιλοσοφίας. Οι προστιθέμενες αυτές αξίες είχαν, όμως, πολύ μικρότερη σχέση με την πραγματική φύση

ξάρτητους δρόμους τους. Ο πρώτος, διασπαρμένος σε όλο τον κόσμο, εμφυτεύθηκε με κάθε τρόπο, στο χώρο της φαντασίας. Ο δεύτερος, μοναδικός μες στην ακινησία του και υποταγμένος στη διαρκή μεταβολή των εποχών και των αιώνων, ξέφευγε αδιάκοπα από την πλατωνική περιγραφή του. Στο επόμενο μέρος της μελέτης μου θα παρακολουθήσω μερικά προβλήματα που θέτουν οι συναντήσεις των «οδοπορικών» των δύο αυτών τόπων, εστιάζοντας σε εκείνες που σχετίζονται περισσότερο με το ζήτημα της κάλυψης του Ιλισού, που αποτέλεσε την αφορμή της έρευνάς μου.

β. Οι αναμνήσεις/επανεμφανίσεις του Διαλόγου: η παρουσία του παρελθόντος

Ο Διάλογος του Φαίδρου άφησε σίγουρα ίχνη σε αρχαία κείμενα. Δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί, όμως, πως οι απλές αναφορές στον Ιλισό, στις τοπικές θεότητες του και τους μύθους του πηγάζουν από τον Πλάτωνα. Για παράδειγμα, ο Πανσανίας αναφέρει, στην *Περιήγηση της Αττικής*, το μύθο της απαγωγής της Ωρείθυιας, δίχως να προσδιορίζει την πηγή του, που μπορεί να ήταν μια προφορική παράδοση. Ο Φαίδρος, ή οποιοδήποτε άλλο κείμενο της εποχής, πιθανά χαμένο. Συνεπώς, η αναζήτηση της επανεμφάνισης των τόπων του Διαλόγου στα αρχαία κείμενα είναι πολύπλοκη, χωρίς να είναι

τόσο χρήσιμη στην ανάλυση. Μπορεί λοιπόν να παραλειφθεί.

Η *Περιήγηση* του Πανσανία, που οδήγησε στις όχθες του Ιλισού τους περισσότερους ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν την Αθήνα στους μοντέρνους χρόνους, μας ενδιαφέρει από μια άλλη οπτική γωνία. Ήταν κατά κάποιο τρόπο ο κατάλογος των σημαντικών στοιχείων της αρχαίας πόλης, που έπρεπε να δει κάθε επισκέπτης. Ανάμεσά τους, οι όχθες του Ιλισού κατείχαν ιδιαίτερη θέση. Η περιγραφή του χείμαρρου και της κοίτης του είναι θεμελιωδώς διαφορετική από εκείνη του Φαίδρου. Ο Πανσανίας αριθμεί ορατούς τόπους. Η τοποθεσία απ' όπου απήγαγαν τη Νύμφη υποδεικνύεται για να ιδωθεί («θέας άξιον»), μα το νόημα του μύθου δεν ενδιαφέρει τον επισκέπτη των φαινομένων. Ο Πλάτωνας περιγράφει, αντίθετα, την άορατη πλευρά των τόπων. Τον ενδιαφέρει ο συμβολισμός των μύθων και των θεοτήτων του ειδυλλιακού τοπίου, για να μπορέσουν να εκφραστούν οι συνθήκες της έμπνευσης και του λόγου. Η διαφορά είναι ουσιώδης. Αν η *Περιήγηση* του Πανσανία μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί από πολλούς ταξιδιώτες σαν οδηγός των ερειπίων της παλιάς Αθήνας, ο Πλάτωνας δεν επέτρεπε ανάλογη χρήση της δικής του περιγραφής του Ιλισού. Η αναφορά του στον χείμαρρο ήταν ένα (σημαίνον) συμπλήρωμα του φιλοσοφικού περιεχομένου του Διαλόγου, ενώ εκείνη του Πανσανία εγγραφόταν στο πλαίσιο μιας αναπαράστασης της πραγματικότητας.

Ο τόπος αυτής της «ευτυχισμένης μέρας καλοκαιριού» ανήκει λοιπόν στον ίδιο τον λόγο, σε ένα πεδίο που δεν έχει πραγματικό τόπο ύπαρξης. Γι' αυτό θεωρώ πως οι προσπάθειες για να εντοπιστεί με ακρίβεια το γήπεδο δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον. Βέβαια, πολλοί συγγραφείς προσπάθησαν, στην αρχή του 20ού αιώνα, να εντοπίσουν τους τόπους τούτους στην κοίτη του υπάρχοντος χείμαρρου. Τα συμπεράσματα των ανασκαφών του 1893 έδειξαν, όμως, πως η κοίτη των κλασικών χρόνων είχε μετατεθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους, προς εκείνη που υπήρχε ακόμα στο τέλος του 19ου αιώνα.²¹ Είναι συνεπώς προφανές πως η θέση της συζήτησης του Σωκράτη με το Φαίδρο δεν μπορούσε σε καμιά περίπτωση να τοποθετηθεί στην εποχή μας, αν ποτέ είχε τόπο, εκεί όπου αναζητήθηκε: στην ορατή και επισκέψιμη κοίτη του Ιλισού. Από την άλλη, η ανάπτυξη της σύγχρονης πόλης μετέτρεψε τελείως την κατάσταση. Ο χώρος των περιπάτων του 18ου αιώνα καλύφθηκε με σπίτια και ο χείμαρρος, εστία μόλυνσης πλέον, είχε χάσει τη μαγεία των ερειπίων του παρελθόντος. Ο οδηγός του Πανσανία γινόταν λοιπόν διπλά άχρηστος. Αντίθετα, η περιγραφή του Φαίδρου αναδύεται στη θέση του όχι πλέον

σαν σπασμένος καθρέφτης της πραγματικότητας, αλλά σαν ανάμνηση του «χαμένου αγαθού», που καθέννας επιθυμούσε να ξαναβρεί με τη βοήθεια της φαντασίας του.

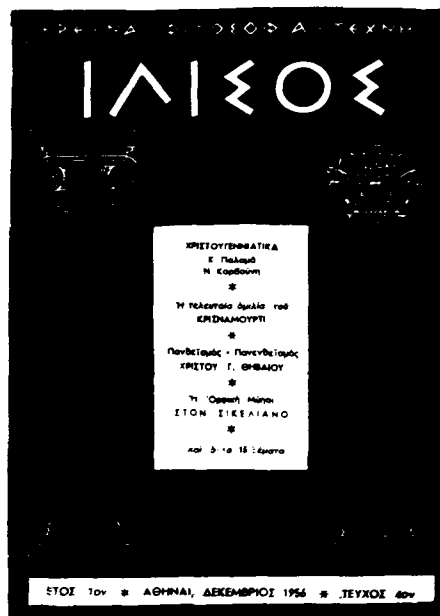
Πολλοί Έλληνες και ξένοι συγγραφείς άντλησαν από το Φαίδρο το παραθέματά τους για την αρχαία και τη νέα Αθήνα. Ειδικά το απόσπασμα που εκφράζει το θαυμασμό του ο Σωκράτης στη θέα του Ιλισού, («Μα την Ήρα, όμορφο μέρος...»²²), χρησιμοποιήθηκε συχνότατα, ακόμα και χωρίς έκδηλη αναφορά στον χείμαρρο.

Ο Michel Lheritier, για παράδειγμα, αφού παρουσίασε, στην *Πολεοδομική Μελέτη* του για την Αθήνα,²³ τις γενικές γραμμές του σχεδίου που ετοίμαζε την εποχή εκείνη η Επιτροπή του Νόμου 1709 υπό τον Π. Καλλιγά,²⁴ ονειρεύεται τη «Νέα Αθήνα» που θα προέκυπτε από την εφαρμογή του. Καταλήγει λοιπόν υποστηρίζοντας πως η *μελλοντική* αυτή πόλη, «η πάντα αγαπημένη από τον ήλιο Αθήνα, η πάντα διαπερασμένη από τη φύση, θα μοιάσει ίσως έτσι περισσότερο στην Αθήνα του Αδριανού και σ' εκείνην του Πλάτωνα, που έλεγε για τα περίχωρά της: "Μα την Ήρα, όμορφο μέρος..."».²⁵ Το παράθεμα αυτό, που κλείνει τη μελέτη σαν προσευχή, υπενθυμίζει την εξιδανικευμένη φύση που περιέγραψε ο Πλάτωνας για να επιτρέψει την υπόσχεση ενός ιδανικού μέλλοντος. Η φύση που είχε προκαλέσει το θαυμασμό του Σωκράτη γίνεται έτσι *μοντέλο*, αντι-χώρος της σύγχρονης πόλης και, σε ένα βαθμό, χαμένος παράδεισος. Το νέο σχέδιο της Αθήνας, η πολεοδομία που επικαλείται ο συγγραφέας, όφειλε να συντελέσει ώστε να ξαναβρεθεί στο μέλλον το μοντέλο αυτό. Ο παράδεισος, όμως, είναι μόνο χαμένος. Οι δύο άκρες της σχέσης (το πρωταρχικό και το μελλοντικό) ανήκουν στο χώρο της φαντασίας και της ιδεολογίας.

Ο Gustave Fougères, αντίθετα, χρησιμοποιεί το ίδιο απόσπασμα μιλώντας μας μόνο για τον Ιλισό: «Δεν θα μπορούσε να ξεχωρίσει κανείς την περιοχή των οχθών του Ιλισού από τη Νέα Αθήνα. Ήταν, στα χρόνια του Σωκράτη, ένας θαυμάσιος περίπατος που περιγράφει με ποιητικό τρόπο ο Πλάτωνας στην αρχή του *Φαίδρου*. Βέβαια, ο Ιλισός ήταν τότε λιγότερο απετηλό ριγάκι απ' τις μέρες μας. Περιστοιχισμένος από πλατάνια και χλοοτάπητες, πρόσφερε στους πολίτες, που 'χε κουράσει η πνιγερή ατμόσφαιρα της πόλης, ένα αγροτικό (rustique) καταφύγιο, όπου μοσχοβολούσαν ανθισμένα agnus castus και πικροδάφνες. Από τις ρίζες των δέντρων ανέβλυζαν πηγές, και μπορούσε να ξεκουραστεί ο Σωκράτης στο χορτάρι, αναπνέοντας τη δροσερή πνοή τους (...) Σήμερα, που λείπουν το νερό, η χλόη και οι πηγές, οι εσπερινές αναθυμιάσεις του ξερού χείμαρρου αρχούν στην ευτυχία των

Αθηναίων που συχνάζουν στα υπαίθρια καφενεία και τον "Παράδεισο" του Ιλισού».²⁶

Στο παράδειγμα αυτό θεμελιώνεται μια άλλη σχέση ανάμεσα στην πόλη και το χείμαρρο, που γίνεται, κατά κάποιο τρόπο, προϋπόθεση και εγγύηση της επιβίω-

σης της κλασικής και αιώνιας Αθήνας στη Νέα Αθήνα. Η «παρουσία» της αμυδρής ανάμνησής της εξασφαλίζεται από την επικοινωνία του (γραμμένο από τον Πλάτωνα) ειδυλλιακού τοπίου και του (πραγματικού και ορατού από τον Fougères) άθλιου τοπίου των οχθών του Ιλισού. Ο «Παράδεισος», σαν επιγραφή καφε-θεάτρου, μαρτυρεί τη μόνη δυνατή «παρουσία» του ειδυλλιακού παρελθόντος στον σύγχρονο τόπο.

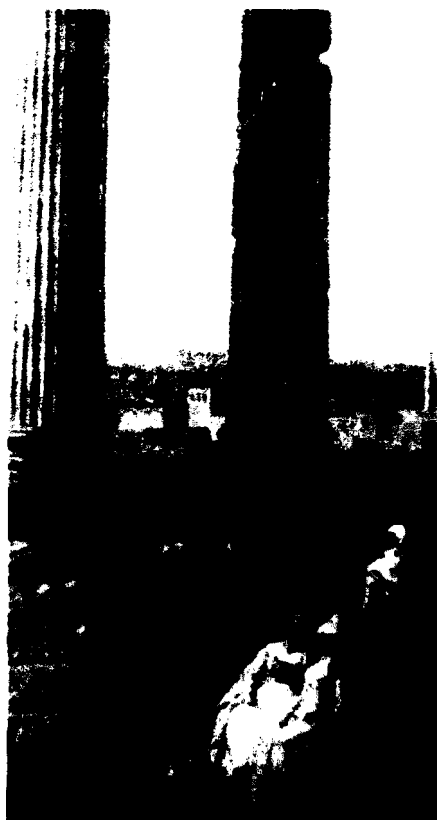
Οι περισσότεροι οδηγοί της Αθήνας αναπαρήγαν και αυτοί το απόσπασμα του Πλάτωνα και έδιναν, μερικές φορές, μια σύντομη περιγραφή του περιπάτου του Φαίδρου και του Σωκράτη, ή της απαγωγής της Νύμφης Ωρείθυιας.²⁷ Γινόταν έτσι ο γραμμένος τόπος – στους Guides Bleus, για παράδειγμα – μια *antiquité*, ένα «θέας άξιον» για τον επισκέπτη του σύγχρονου πραγματικού τόπου.

Ο Léon Robin προσπάθησε να χαράξει την ακριβή διαδρομή του περιπάτου του Φαίδρου και του Σωκράτη χρησιμοποιώντας τις τοπογραφικές ενδείξεις του Πλάτωνα και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Οι δύο διαδρομές που προτείνει²⁸ είναι πιθανές, αλλά θα μπορούσαν να καθοριστούν και άλλες, λιγότερο ή περισσότερο διάφορες κι αποδεκτές. Μόνο ένα είναι όμως σίγουρο: ο Φαίδρος και ο Σωκράτης περπάτησαν στην *κοίτη του Ιλισού*, στα ανατολικά της Αθήνας, κοντά στο Ολυμπίο και στο ιερό της Άγρας, ενώ η λαμπρότητα και η φήμη που απόκτησε ο χείμαρρος εξαιτίας του Διαλόγου τους, α-

Εξώφυλλο του περιοδικού «Ιλίσος».

πλώθηκαν σε όλο το κομμάτι του Ιλισού που βρίσκεται κοντά στους λόφους της Άγρας και του Αρδηττού. Ο Robin αναγνώρισε πράγματι, λίγο παρακάτω, πως η ουσία της τοπογραφικής του αναζήτησης δεν βρισκόταν στην ακριβή εντόπιση της συνάντησης στη σύγχρονη κοίτη: «Σήμερα – γράφει – η πηγή *φράχτηκε*, δεν υπάρχουν πια σκιές, η κοίτη δεν αυλακώνεται από ρυάκια διάφανου νερού. Έχεις όμως την ευχαρίστηση να κάνεις μαζί με τον φιλόσοφο τον περίπατο αυτό σε ένα περιβάλλον, τον οποίοι την ποίηση μετέφερε με τόση *εναίσθησία*».²⁹ Το πρόβλημά του δεν ήταν, λοιπόν, να υποδείξει τον τόπο της συζήτησης στο σύγχρονο τοπίο, αλλά να επισκεφθεί άλλη μια φορά το χείμαρο του Πλάτωνα περπατώντας στην κοίτη του Ιλισού, ακόμα και αν δεν ήταν σίγουρος πως βάδιζε στα χνάρια του Σωκράτη. Πιθανότατο είναι, εξάλλου, ο Φαίδρος κι ο Σωκράτης να μην περπάτησαν ποτέ παρέα για να συζητήσουν στις όχθες του Ιλισού. Ο Πλάτωνας μπορούσε να 'χει φανταστεί το περιβάλλον αυτό, για να ανταποκριθεί καλύτερα στις ανάγκες του Διαλόγου του.

Με ανάλογο τρόπο, η θέληση να φέρει κανείς πάλι στη μνήμη του το «χαμένο αγαθό» (το φυσικό και φιλοσοφικό, το υλικό και άυλο κάλλος) δικαιολογεί το προσκύνημα πολλών ανθρώπων της εποχής μας στις όχθες του Ιλισού. Δεν υπάρχει καμιά ρεαλιστική θέληση, καμιά προσπάθεια να «ιδωθεί» ο τόπος (που γράφθηκε μόνο). Μπορούσε εξάλλου να τον δει κα-

νείς καλύτερα διαβάζοντας («βλέποντας» με τη φαντασία του). Ας αφήσουμε όμως τον Robin, που αναζητούσε τον Ιλισό μέσα από τις σπονδές του για τον Πλάτωνα, κι ας προσέξουμε τις απόψεις μερικών Αθηναίων που τους απασχολούσε το μέλλον, το γίνεσθαι της πόλης τους.

Το παράδειγμα του Δημήτρη Καμπούρογλου είναι αναμφίβολα ενδιαφέρον. Αυτός ο ερωτευμένος με την Αθήνα ιστορικός, αφιέρωσε στον Ιλισό δύο χρονικά, δημοσιευμένα το 1922 σε μια συλλογή σύντομων κειμένων.³⁰ συσχετίζοντας το χείμαρρο της εποχής του με εκείνον των αρχαίων χρόνων. Στο πρώτο από αυτά, «Αι κόγχοι του Πανός», διαμαρτύρεται για την αδιαφορία των ανθρώπων για τον Ιλισό και επικαλείται το ένδοξο παρελθόν του για να προκαλέσει την εναισθησία της «κοινής γνώμης»: «Ο Ιλισός ζητεί από την ελευθέραν Ελλάδα προστασίαν. Μη λησμονήτε, ότι κάποτε ήτο και αυτός Θεός του Τόπου (...). Και αι σκιαί των αρχαίων ειδωλόατρων. (...) και αι ψυχαί των παλαιών Χριστιανών. (...) και αυτοί οι βάτραχοι, (...) παρακαλούν να παύση επί τέλους το ασεβές εκεί άδιασμα όλων των πολυσύνθετων χωμάτων, με τα οποία παραγεμίζουν του καλλιτεχνικωτάτου των Αθηνών τοπίου την κοίτην, παρά την οποίαν, δεξιά και αριστερά, ήσαν τοποθετημένα πάσα του αρχαίου κόσμου αι ωραιότητες».³¹ Ύστερα από την εισαγωγή αυτή, ο συγγραφέας καταπάνεται με τη διήγηση μιας «από τας ωραιάς παραδόσεις της αρχαιότητος, την

οποίαν δεν κατώρθωσε να την ανοστεύση, όπως άλλας, η πολλή και κακή χρήσις: ο περίπατος του Σωκράτους με τον Φαίδρον».³² Περιορίζεται όμως στην περιγραφή της ουδέτερης εικόνας των τόπων, παραγνωρίζοντας το φιλοσοφικό περιεχόμενο του Διαλόγου. Υποθέτει κατόπιν πως ο πλάτανος, στη σκιά του οποίου θα 'χαν καθήσει ο Φαίδρος κι ο Σωκράτης, θα πρέπει να βρισκόταν πλάι στο γεφυράκι του Άγιου Σπυρίδωνα, και αρχίζει να περιγράφει το σύγχρονό του τοπίο: «Μεταβαίνομεν εις την θέσιν αυτήν και σήμερον, ό,τι δε βλέπομεν είναι ανώτερον πάσης εκπλήξεως και πάσης φρίκης. (...) Και το σπήλαιον και οι βράχοι κατεκερματίσθησαν, ιδρυθέντος εκεί προχείρου λατομείου, προμηθεύσαντος λίθους δι' αθλίας τινάς οικοδομάς, παρατεταγμένας εις το ύψος και καλυπτούσας την γελοιότητά των με τενεκές των πετρελαίου, ενώ άύπνοι οι θολοί χρόνοι του νεροχύτου φιλοδωρούν εις τον Ιλισόν πάσαν αυτών την ρυπαρίαν.

Ούτε πλάτανοι ούτε αίγειροι υπάρχουν πλέον, ξερριζωθέντες από την πρότινων ετών συμβάσαν μεγάλην πλημμύραν, και ξυλευθέντες υπό των εχόντων ανάγκην ξύλων.

Η κατάχωσις εδώ κυρίως (...) της κοίτης του Ιλισού, μέσα από τα χαλίκια της οποίας ένα πενιχρόν και υπόπτου διαυγείας ρυάκιον κατορθώνει να ρέη, γεννά πρόσθετον πόνον εις τους μη λησμονούντας, ότι ο Ιλισός υπήρξε κάποτε θεός του Τόπου (...).»³³

Το δεύτερο χρονικό είναι ένας περίεργος διάλογος με τον σημαίνοντα τίτλο: «Μετά την κηδείαν (Διάλογος)». Δύο φίλοι πάνε να περπατήσουν και να συζητήσουν στις όχθες του Ιλισού, μετά μια κηδεία στο γειτονικό νεκροταφείο της Αθήνας. Ο ένας απ' αυτούς αρχίζει να μιλά για τον τόπο δανειζόμενος τις φράσεις του από τον Σωκράτη, και ο άλλος απαντά επικαλούμενος διαρκώς την πραγματική κατάσταση του χείμαρρου.

– Τι λιοπύρι ωστόσο είναι αυτό σήμερα. Τα τζιτζίκια ελύσσαξαν.

– Να ένα ωραίον καταφύγιον. Εκεί, στον πυκνόφυλλον πλάτανον.

– Δεν βλέπω τίποτε. Μια παλινόλευκα βλέπω.

– Οφείλει να είναι πλάτανος.

.....

– Απάνω στην χλόη εκεί θα καθήσωμε. Μπορούμε μάλιστα και να ξαπλωθούμε.

– Εσύ αδερφέ με κοροϊδεύεις... Τα παλινόχορτα του ενός και του άλλου, που τα σκόρπισαν οι σκουπιδιαραίοι και τα μάζεψ' εδώ ο άνεμος, μου τα λες χλόη! Και προτείνεις να καθήσωμε απάνω σ' αυτά και να ξαπλωθούμε κι όλας!... Ούτε ο σκύλος μου δε θάκανε τέτοιο χωρατό!»³⁴

Ο διάλογος συνεχίζεται στο ίδιο πνεύμα. Ο υποτιθέμενος Σωκράτης προσπαθεί

να συνταυτίσει τους τόπους του Φαίδρου (δίχως να το καταφέρει πάντα) διηγείται το μύθο της απαγωγής της Ωρείθυιας από τον Βορέα και κάνει μια προσευχή στον Πάνα, ανάλογη με εκείνη που έκλεινε το Διάλογο του Πλάτωνα: «Ω αγαπητά Παν, που μια φορά σε ελάτρευαν εδώ, χάρισέ μου τουλάχιστον την εσωτερικήν της ψυχής ευμορφία, αφού όλα όσα βλέπω γύρω μου, και τα οσφραίνομαι δυστυχώς, αποτελούν το κορψόψωμα πάσης ασχημίας...».³⁵ Ο φίλος του, που παίζει το ρόλο του Φαίδρου, του θέτει αφελείς ερωτήσεις και του υπενθυμίζει, με τις παρατηρήσεις του, το σύγχρονο κόσμο όπως είναι στ' αλήθεια, τόσο μακρινός από την εποχή του Πλάτωνα.

Στα δύο αυτά χρονικά ο Καμπούρογλου επικαλείται το ειδυλλιακό τοπίο του Φαίδρου σαν ένα χαμένο Παράδεισο, που επιβαλλόταν η ανάμνησή του από την κρίσιμη κατάσταση της φύσης του Ιλισού, και, ταυτόχρονα, σαν μια υπόσχεση ή σαν ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον. Το κοινό σημείο αφετηρίας τους είναι η ορατή και αισθητή πραγματικότητα του Ιλισού στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Με τον ίδιο τρόπο, η αναφορά στους τόπους που περιγράφει ο Πλάτωνας δεν ξεπερνά τη σφαίρα του ορατού. Ο συγγραφέας ανακαλύπτει εκεί ένα φυσικό κόσμο (επινόηση της φαντασίας), σε σύγκριση με τον οποίο αποκτά ο χείμαρρος το μεγαλύτερο μέρος της νοσηρότητάς του. Πράγματι, αυτή δεν ορίζεται ορθολογικά. Τα απορρίμματα, οι βρώμες, η δυσσομία είναι «κακά» σε σχέση με τα «καλά» του παρελθόντος (κάνεις δεν μιλά για τους άλλους βρώμικους χείμαρρους της Αθήνας, που υστερούσαν σε ιστορικές μνήμες). Μέσα στην προοπτική αυτή, η επίκληση του πρωταρχικού και η σύγκρισή του με το σύγχρονο συμμετέχουν ήδη στη θεραπεία της νοσηρότητας, που μόνο το πρωταρχικό μπορούσε να καθορίσει. Με την έννοια αυτή, τα χρονικά του Καμπούρογλου είναι δύο θεραπευτικές επεμβάσεις στο «σώμα» του χείμαρρου: η ιατρική των λέξεων.

Η ανθυγιεινή κατάσταση του χείμαρρου έθετε πράγματι σημαντικά τεχνικά προβλήματα. Απασχολούσε παράλληλα τόσο τον ιστορικό και τον φιλόσοφο (η αναζήτηση των πλατωνικών τόπων έχανε τη μαγεία της εξαιτίας της σύγχρονης πραγματικότητας), όσο και τον γιατρό ή τον μηχανικό (το ορθολογικό τους βλέμμα διέκρινε μόνο τον νοσηρό χαρακτήρα ενός ακάλυπτου χείμαρρου σε αστική περιοχή). Μια εξυγιαντική επέμβαση φαινόταν λοιπόν αναγκαία στους περισσότερους απ' αυτούς. Ποια όμως;

Στα Σχέδια των Αθηνών, που προτάθηκαν στα χρόνια του μεσοπολέμου, ο Ιλισός έχει ξεχωριστή θέση. Εκείνο της Επιστροφής Καλλιγά, για παράδειγμα, κάλυ-

πτε το μεγαλύτερο μέρος του χείμαρρου με μια μεγαλοπρεπή λεωφόρο, αφήνοντας ακάλυπτο, για ιστορικούς λόγους, το κομμάτι που βρισκόταν κοντά στο Στάδιο.³⁶ Ο Στυλιανός Λελούδας διαμόρφωνε, αντίθετα, μια ακάλυπτη κοίτη που θα θύμιζε την περιγραφή του Πλάτωνα, συγκεντρώνοντας κοντά στις όχθες τα ιδρύματα καλλιέργειας του πνεύματος και του σώματος, αναφερόμενος με τον τρόπο αυτό στα Γυμνάσια της αρχαιότητας.³⁷ Στις μελέτες αυτές αντιπαρατάχθηκαν πολλά επιχειρήματα, που είχαν για λέξεις κλειδιά την ιστορία, την αισθητική και την τεχνική. Πολλοί δεν μπορούσαν να φανταστούν την Αθήνα χωρίς την ιστορική εικόνα – μνήμη του Ιλισού. Η εξυγίανση του χείμαρρου ήταν, στα μάτια όλων, το αναγκαίο φάρμακο για την αποκατάσταση της παρουσίας του παρελθόντος. Ήταν, παράλληλα, μια τεχνική αναγκαιότητα που επέβαλλε τη διοχέτευση υδάτων και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος. Όσοι αποδέχονταν το συνδυασμό των δύο αυτών απόψεων (γιατί πολλοί αρνούνταν τη μετατροπή του φημισμένου Ιλισού σε «οχετό» επικαλούμενοι την ηθική, και άλλοι δεν δίσταζαν να εξαφανίσουν τα ίχνη του, μέσα στο «μοντερνισμό» τους) πρόσθεταν μια πρωταρχική προϋπόθεση: η αισθητική της διαμόρφωσης θα έπρεπε να λάβει υπόψη της το παρελθόν του χείμαρρου και ν' αναπαράγει, στο μέτρο του δυνατού, την εικόνα – ανάμνηση των πλατωνικών τόπων.

Οι γραμμένοι τόποι του Πλάτωνα είχαν αποκτήσει, στην αρχή του αιώνα, μια επικαιρότητα που παρενέβαινε σαν καθοριστικός παράγοντας στα διάφορα σχέδια διαμόρφωσης του Ιλισού. Η παρουσία αυτή του παρελθόντος ήταν για τον αρχιτέκτονα, ή τον πολεοδόμο, μια πιθανή αφετηρία που είχε τη θέση της πλάι στην τεχνική επιταγή. Το συναντήσαμε στα Σχέδια της Επιτροπής Καλλιγά και του Λελούδα και το συναντάμε πάλι στις προτάσεις του Κίμωνι Λάσκαρι. Ενόσ αρχιτέκτονα που υποστήριξε το 1939, και ξανά το 1950, πως ο χείμαρρος θα έπρεπε να καλυφθεί από ένα «ειδυλλιακό βουλεβάρτο», αποκαθιστώντας «τους τόπους των πλατωνικών διαλόγων σε αστικό περιβάλλον».³⁸ Όμως, η κάλυψη του Ιλισού πραγματοποιήθηκε στην αρχή της δεκαετίας του '50, δίχως να ληφθεί υπόψη η «ιστορική» και ιδεολογική πλευρά των μελετών αυτών.³⁹ Μια μεγάλη λεωφόρος για την κυκλοφορία αυτοκινήτων εξαφάνισε την κοίτη, ή τουλάχιστον το ορατό της τμήμα. Μόνο οι αναμνήσεις των τόπων του Φαίδρου επιβίωσαν της ταφής αυτής του φαινομένου τους. Μετατέθηκαν, δηλαδή, στο φανταστικό χώρο της ιδεολογίας, όπου βρήκαν τη μόνη δυνατή θέση τους.

Διαπίστωσα, για παράδειγμα, πως ένα

νέο «περιοδικό ελευθέρας σκέψης», προσανατολισμένο στη φιλοσοφία και την τέχνη, πρωτοεκδόθηκε το 1956, αμέσως μετά την κάλυψη του Ιλισού από τη λεωφόρο. Ο τίτλος του, *Ιλισός*, και το περιεχόμενό του, που επικαλείται την αρχαιότητα, είναι αναμφίβολα σημαίνοντα στοιχεία.

Βινιέτα του περιοδικού «Ιλισός».

χείμα. Ο Αχ. Τζαζόπουλος είχε αναλάβει να ερμηνεύσει την επιλογή του τίτλου τούτου στο άρθρο του «Ο Ιλισός: πνευματικόν κέντρον της αρχαιότητος».⁴⁰ «Ο περιφημος ποταμός των αρχαίων Αθηνών Ιλισός», έγραφε, «από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι της σήμερον δεν έπαυσε να μνημονεύεται από τους συγγραφείς ως μεταφορική εικών, εκτάκτως ζωηρά και ιδιαίτερα βαρυσήμαντη. Πράγματι, ο μικρός την κοίτην ποταμός αυτός, πνευματωμένος από την αρχαίαν θρησκευτικήν μυστηριακήν παράδοσιν, μετουσίωσεν εις το όνομά του εξαιρετικήν ακτινοβολίαν – την ανυπέρβλητον πνευματικότητα των Αθηνών (...)».⁴¹ Ο συγγραφέας αναφέρεται κατόπιν στους τοπικούς θεούς, στην απαγωγή της Ωρειθινίας και στο μεγάλο αριθμό ιερών που βρίσκονταν στις όχθες του, αλλά θεωρεί πως «το θαυμασιώτερον εξ όλων των χαρακτηριστικών της παριουσίας περιοχής είναι η εκλογή, την οποίαν έκαμε, κατά τον Πλάτωνα, ο μεγάλος φιλόσοφος Σωκράτης, διά να συνομιλήσῃ εκεί με τον μαθητήν του Φαίδρον περί έρωτος και ωραιότητος».⁴² Παραθέτει, στη συνέχεια, αποσπάσματα από τον Διάλογο όπου περιγράφονται οι τόποι, και συμπεραίνει πως ο Ιλισός εκφράζει «την περιληπτικήν έννοιαν του κέντρου του μεγάλου πνευματικού κόσμου των Αθηνών».⁴³ Η διαπίστωση του αυτή αιτιολογεί, κατά τη γνώμη του, την επιλογή του τίτλου του νέου περιοδικού. Ο Τζαζόπουλος καταλήγει υποστηρίζοντας πως «πρέπει ο χώρος αυτός όχι να διαφυλαχθεί, αλλά και

να διαμορφωθεί, όπως ήτο εις την αρχαιότητα. Σκιά, αεράκι, χλόη, πλατάνια, ιερών του Πανός, επιγραφή αναμνηστική του πλατωνικού διαλόγου (...)».⁴⁴

Το άρθρο αυτό, όπου δεν συναντά κανείς την παραμικρή αναφορά στην (προγενέστερη) νοσηρότητα του χείμαρρου, είναι, πιστεύω, ιδιαίτερα σημαντικό. Ο συγγραφέας όχι μόνο εξηγεί τους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή του τίτλου του νέου περιοδικού, αλλά κυρίως θεμελιώνει τη μετατόπιση των αναμνήσεων του τοπίου του Φαίδρου, την επομένη της κάλυψης του Ιλισού, από το πεδίο του φαινομένου σε εκείνο της ιδεολογίας. Ενώ ο Ιλισός έχει «ταφεί», ζητά τη δημιουργία ενός μνημείου που να θυμίζει όχι το νοσηρό χείμαρρο (τον πραγματικό τόπο που δεν υπήρχε πλέον), αλλά το γραμμένο από τον Πλάτωνα τόπο: «Σκιά, αεράκι, χλόη, πλατάνια, ιερών του Πανός» και – έσχατη επανεμφάνιση του μόνου δυνατού φαινομένου τον γραμμένον τόπον – μια «επιγραφή αναμνηστική του πλατωνικού διαλόγου». Το υπερβολικά ρεαλιστικό αυτό μνημείο, που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, δεν θα ήταν τόπος, αλλά γραφή (που θα υποδεικνυαν σαν «άξιον θέας» οι καλοί «οδηγοί» των Αθηνών. Οριστικό φάρμακο και δηλητήριο για τον πραγματικό τόπο στον οποίο αναφερόταν ο Πλάτωνας: ο τάφος του Ιλισού).

Με τις νέες αυτές συνθήκες αέμενε στον Ιλισό το πεδίο της ιδεολογίας μόνο, όπου αναζωπυρώθηκε η παρουσία του από το 1956 κιόλας (που ασφαλιστικώς-

τεύουσα αυτή της οποίας «το μέλλον μάταια αναζητά την ανατροπή του παρόντος».⁴⁷

Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο Παράδεισος είναι χαμένος και δεν προβάλλεται πλέον πάνω από το κρινόμενο παρόν σαν μια υπόσχεση για το μέλλον. Σημαντι-

κε η Λεωφόρος), με την έκδοση του *Ιλισού*. Ο γραμμένος τόπος ακολούθησε το δρόμο του, ενώ οι επανεμφανίσεις του πασίγνωστου χωρίου του Σωκράτη (230b, c) δεν συνδέονταν πλέον με την πραγματική και σύγχρονη κατάσταση του χείμαρρου. Δεν έπαψαν να αποτελούν, όμως, την ανάμνηση και την επίκληση του χαμένου Παράδεισου μπρος σε μιαν Αθήνα που βρίσκονταν σε κρίση και υπό κριτική. Από τα πιο κοντινά στη μελέτη μου παραδείγματα της κατεύθυνσης αυτής, είναι το άρθρο «Ο Λόφος» του Άγγελου Ελεφάντη.⁴⁵

Ο λόφος είναι ο Αρδηττός, και ο συγγραφέας αρχίζει το κείμενό του παραθέτοντας, στα αρχαία ελληνικά, το χωρίο όπου θαυμάζει ο Σωκράτης την ομορφιά των οχθών του Ιλισού. Παρατηρεί, κατόπιν, πως «ο παραδεισένιος τόπος που περιγράφει ο Πλάτωνας βρίσκεται στην καρδιά του νεφосκεπούς άστεως, κάπου ανάμεσα στο λόφο του Αρδηττού και τις ρημαγμένες στήλες του Ολυμπίου Διός, εκεί όπου τώρα ρέει η οδός Καλλιρρόης και δεν ρέουν πια τα νερά του Ιλισού».⁴⁶ Και αφού το θέμα της συζήτησης ήταν ο εξωραϊσμός του λόφου, στηρίζεται σε αυτό ο συγγραφέας, θεωρώντας πως ο Αρδηττός αποτελεί τη μόνη ορατή ανάμνηση του πρωταρχικού παρελθόντος της Αθήνας, για ν' αναπτύξει τις ιδέες του για τη σύγχρονη πόλη και για το μέλλον της. Υποστηρίζει πως και μόνο η παρουσία του άθικτου αυτού μέρους του χαμένου παρελθόντος είναι μια *τίψη* για την Αθήνα που απλώνεται στους πρόποδες του, την πρω-

κότερη, όμως, για τη μελέτη μου είναι η ανανέωση της παρουσίας, στο πεδίο του φανταστικού, του ειδυλλιακού Ιλισού που περιέγραψε ο Πλάτωνας, σαν μια αναπόφευκτη παρουσία του παρελθόντος (έστω και σαν *τίψη*) για τις συνοικίες που αναπτύχθηκαν κοντά του στους μοντέρνους χρόνους, και σαν αναγκαία αναφορά για την κατανόηση του αστικού χώρου της σύγχρονης Αθήνας, στην ιδεολογική του διάσταση.

Ολοκληρώνοντας την παρακολούθηση του οδοιπορικού του πλατωνικού Ιλισού, που σίγουρα θα συνεχίσει την πορεία του – είτε στο πλαίσιο της ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων, είτε στην παραζάλη των Ολυμπιακών Αγώνων – χάρη στη ναρκισσιστική νοσταλγία κάποιων κατοίκων του κλεινού άστεως, κρίνω αναγκαίο να επιμείνω σε ένα βασικό συμπέρασμα που προέκυπτε διαρκώς από τις διαδοχικές αναγνώσεις των σύγχρονων κειμένων. Σε αυτά, όπως και στον Πανσανία, η αναφορά στον Ιλισό αφορούσε ορατούς τόπους μόνο. Περιοριζόταν στο *φαινόμενο* του αρχαίου Ιλισού (του οποίου δεν διαθέτουμε, βέβαια, άλλη αναπαράσταση από τη γραπτή περιγραφή του Πλάτωνα). Μαζί του συγκρινόταν ο σύγχρονος τόπος. Ο πλατωνικός Ιλισός, σαν *ιδέα* και *φιλοσοφικός τόπος*, δεν προβλημάτιζε τους συγχρόνους, που δεν τον αντιλαμβάνονταν έτσι και αντιμετώπιζαν τη *γραφή* του σαν πιστή απεικόνιση κενή μηνύματος – σαν μια παλιά φωτογραφία, θα 'λεγε κανείς. Ο πλατωνικός Ιλισός λεί-

πει από τα κείμενά τους, που αποτελούν συνεπώς *στείρο λόγο*, περιορισμένο στον ιδεολογικό χειρισμό των φαινομένων – σε αντίθεση προς τον *μετ' επιστήμης λόγο*, που αναζητά την αλήθεια με τη βοήθεια της Διαλεκτικής και την προτροπή του Έρωτα. Τον *λόγο* που θεμελιώνει ο Διάλογος του Σωκράτη και του Φαίδρου στις όχθες του πνευματικού, αθέατου και, συνεπώς, *αληθινού* – με την έννοια του Πλάτωνα – Ιλισού. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Cf. Παναγιώτη Τουρνικιώτη, «Βασιλέως Κωνσταντίνου versus Ιλισός: Περί γενεαλογίας της αστικής μορφής», στο *Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται* 1940-1985, κατάλογος έκθεσης, Υπουργείο Πολιτισμού – Σύλλογος Αρχιτεκτόνων ΔΑΣ, Αθήνα 1985, σελ. 91-97.
2. Ο Διάλογος αυτός, που θεωρήθηκε για μεγάλο διάστημα νεανικό και κακογραμμένο έργο, είναι, σύμφωνα με τον Léon Robin, μεταγενέστερος του *Συμποσίου* και της *Πολιτείας*. Βλέπε σχετικά την εισαγωγή του στην έκδοση Bydé του *Φαίδρου* (αρχαίο κείμενο και μετάφραση του L. Robin, Les Belles Lettres, Paris 1933, 7η ανατύπωση, 1970), όπου παραπέμπω για τις ερμηνείες και το πρόβλημα της σύνθεσης του Διαλόγου.
«Μια ευτυχισμένη μέρα καλοκαιριού» είναι ο τίτλος που έδωσε ο Wilamowitz-Moellendorf στο κεφάλαιο που αφιέρωσε

- στο *Φαίδρο* (Platon² I, σελ. 459, αναφέρεται από τον L. Robin στην εισαγωγή του στο *Φαίδρο*, op. cit., σελ. IX).
3. Βλέπε ιδιαίτερα την παλινωδία του Σωκράτη (*Φαίδρος*, 243e sq). Βλέπε ακόμα, Léon Robin, *La Théorie Platonicienne de l'Amour*, 1908, δεύτερη έκδοση, Paris, PUF, 1964.
 4. Πλάτων, *Φαίδρος*, 266b.
 5. Ibid.
 6. Ibid. 274b sq. Βλέπε σχετικά την ανάλυση του Jacques Derrida για το «Φαρμακείο του Πλάτωνα», στο *La Dissémination*, Editions du Seuil, Paris 1972, σελ. 69-198 (έλλην. μετ. Πλάτωνος *Φαρμακεία*, Άγρα, Αθήνα 1990).
 7. Cf. Πλάτων, *Φαίδρος*, 275d sq.
 8. Ibid. 277a. Δική μου μετάφραση.
 9. Ibid. 229a, b. Μετάφραση Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1971, σελ. 401.
 10. Ibid. 229b, c. Μετάφραση Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, op. cit. σελ. 401-3. Η συγγή παράθεση του μύθου αυτού σε πολλά κείμενα, ως τις μέρες μας, δεν φαίνεται τυχαία. Ο Σωκράτης ήθελε πιθανότατα να εκφράσει με αυτόν, από τα πρώτα κιόλας βήματα του περιπάτου, στη θέα και μόνο του Ιλισού (της φύσης), την αδιαφορία του για τις ορθολογικές ερμηνείες των μύθων και για την άψυχη και υλική πλευρά μιας φύσης ανηγμένης στο μέτρο της αληθοφάνειας. Ο Jacques Derrida προτείνει, από την πλευρά του, μια ερμηνεία σύμφωνα με την οποία «η Φαρμακεία παρέσυρε στο θάνατο, με το παιχνίδι της, μια αγνότητα παρθενική, μια ανέγγιχτη ψυχή». Με την πράξη αυτή μπήκε για πρώτη φορά το φάρμακο θεωρούμενο σαν γιατρικό και δηλητήριο ταυτόχρονα, στο σύμμα του ζωντανού λόγου (*La Dissémination*, op. cit. σελ. 78). Σημειώνω πως η Ωρεΐθνια φερόταν σαν «δρομέας των ορέων» και η Φαρμακεία σαν Νύμφη μιας ιαματικής ή δηλητηριώδους πηγής κοντά στον Ιλισό.
 11. Πλάτων, *Φαίδρος*, 230b, c. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 405. Τονίζω ιδιαίτερα τη σημασία της περιγραφής αυτής για την ανάλυσή μου. Θα αναφερθώ σχετικά παρακάτω.
 12. Ibid. 236e.
 13. Ibid. 238c. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 427.
 14. Ibid. 242a. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 437.
 15. Ο Σωκράτης δεν φοβάται βέβαια τις τοπικές θεότητες. Όπως παρατηρεί ο Robert Lenoble, «δεν καταπιανόταν με τους μαγικούς θεούς των πηγών, των νεφών και των δασών, γιατί δεν τους είχε απλά ανάγκη» (*Histoire de l'Idée de Nature*, Albin Michel, Paris 1969, σελ. 63). Χειρίζεται, όμως, τον αόρατο αυτό κόσμο για ν' αποκτήσει την αυτονομία του απέναντι στα πράγματα: «Il conçoit et il raisonne» (ibid. σελ. 62).
 16. Πλάτων, *Φαίδρος*, 242b, 243d. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 439, 443.
 17. L. Robin, εισαγωγή στο *Φαίδρο*, op. cit. σελ. XXXVII.
 18. Πλάτων, *Φαίδρος*, 259b, c, d. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 493-95.
 19. Ibid. 279b, c. Μετ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, op. cit. σελ. 567-69.
 20. J. Derrida, *La Dissémination*, op. cit. σελ. 77. Μετάφραση δική μου.
 21. Α. Σκιά, «Περί της εν τη κοίτη του Ιλισού ανασκαφής», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1893, σελ. 111.
 22. 230b. Cf. supra. σελ. 6.
 23. Michel Lheritier, «La nouvelle Athènes. Etude d'Urbanisme», στο *Vie Urbaine*, No 10, Paris 1921, σελ. 309-45.
 24. Ο Lheritier αναφέρεται μόνο στον Γάλλο αρχιτέκτονα Hebrard, που συμμετείχε στην *Επιτροπή*. Το Σχέδιο τούτο, που συνδέθηκε με το όνομα του Καλλιγά, δημοσιεύθηκε το 1924 απ' το Υπουργείο Συγκοινωνιών.
 25. M. Lheritier, «La nouvelle Athènes. Etude d'Urbanisme», op. cit. σελ. 345. Μετάφραση δική μου.
 26. G. Fougères, Athènes, Paris, H. Laurens, 1912, σελ. 150.
 27. Guides-Joanne, *Grèce I - Athènes et ses environs*, Paris, Hachette, 1896, σελ. 116. Les Guides Bleus, *Grèce*, Paris, Hachette, 1956, σελ. 141. Les Guides Bleus, *Athènes et ses environs*, Paris, Hachette, 1962, σελ. 129. Alex. Philadelphus, *Monuments d'Athènes, Guide Archéologique, Historique, Artistique*, Athènes, χωρ. ημερ., σελ. 191sq.
 28. L. Robin, εισαγωγή στην έκδοση Budé του *Φαίδρου*, op. cit., σελ. Xsq.
 29. Ibid. σελ. XII. Υπογράμμιση δική μου.
 30. Δ. Καμπούρογλου, *Αι Παλαιαί Αθήναι*, Αθήνα, Βασιλείου, 1922.
 31. Ibid. σελ. 30.
 32. Ibid. σελ. 31.
 33. Ibid. σελ. 33. Υπογράμμιση δική μου.
 34. Ibid. σελ. 47.
 35. Ibid. σελ. 49.
 36. Op. cit.
 37. Σ. Λεονόδας, *Αθήναι αι εννύκτεροι, Αστιδομική μελέτη και σχέδιον πόλεως διά τας Αθήνας, το επτάνειον και τα άλλα εξαρτήματα αυτής*, Αθήνα, Π. Σακελλάριος, 1929, σελ. 145-47.
 38. Κ. Λάσκαρις, «Η Κάλυψις του Ιλισού», *Τεχνικά Χρονικά*, No 171, Αθήνα 1939. Κ. Λάσκαρις, «Ιλισός», *Τεχνικά Χρονικά*, No 308, Αθήνα 1950.
 39. Cf. Παναγιώτη Τουρνικιώτη, «Βασιλέως Κωνσταντίνου versus Ιλισός: Περί γενεαλογίας της αστικής μορφής», op. cit.
 40. Αχ. Τζαζόπουλος, «Ο Ιλισός, Πνευματικόν Κέντρον της Αρχαιότητος», *Ιλισός* No 3, Αθήνα 1956.
 41. Ibid. σελ. 232.
 42. Ibid. σελ. 233.
 43. Ibid. σελ. 234.
 44. Ibid. σελ. 235.
 45. Α. Ελεφάντης, «Ο Λόφος», *Ο Πολίτης*, No 54, Αθήνα 1982.
 46. Ibid. σελ. 61.
 47. Ibid. σελ. 65.

